

forskellige epoker tydeliggør både sejlivede forestillinger og væsentlige kulturelle forskydninger.

I dansk kontekst har blandt andre Nina Javette Kofoed, Tyge Krogh og Mette Seidelin undersøgt incest i forskellige perioder, og selvom der har været visse forskelle mellem Danmark og Sverige med hensyn til lovgivning og retspraksis (eksempelvis kunne børn i Danmark blive straffet for blodskam helt ind i 1900-tallet), er det lighederne, der træder tydeligst frem. Mens de skandinaviske lande længe havde meget restriktive lovgivninger på incestområdet, er de i dag relativt liberale.

Clementssons afhandling kan ikke sige noget definitivt om hyppigheden af incestuøse forhold. Både doms- og dispensationssagerne viser, at der i mange lokalsamfund har været en større accept af relationer mellem beslægtede personer, end loven tillod, og især i begyndelsen af undersøgelsesperioden var det næsten kun, hvis et forbudt forhold resulterede i graviditet, at det blev anmeldt til myndighederne. Antallet af dispensationsansøgninger og retssager kan med andre ord ikke antages at afspejle den faktiske forekomst.

Ej heller afslører afhandlingen noget om incestuøse forhold mellem personer af samme køn. Givetvis er sådanne relationer blevet kategoriseret anderledes i forbindelse med retssager, og af gode grunde findes der ingen dispensationsansøgninger til ægteskab fra par af samme køn i perioden. Men det havde været fint, hvis forfatteren havde diskuteret denne problematik.

Dette skygger dog på ingen måde for, at der her er tale om en virkelig vellykket og læseværdig afhandling, som gennem incestproblematikken meget fint belyser, hvordan den kulturelle grænsedragning mellem acceptabel og uacceptabel seksuel og social adfærd er en uopmærksom forhandlingsproces, hvorunder det enkelte menneske implicit og eksplicit både reproducerer og udfordrer de gældende normer.

Karen Vallgård

| BIRGIT LØGSTRUP: *Bondens frisættelse. De danske landboreformer 1750-1810*, Gads Forlag, København 2015, 608 s., 399,95 kr.

Det er – på ingen måde overraskende – en imponerende omfattende og indsigtfuld bog, Birgit Løgstrup har skrevet. Trods emnets centrale placering i dansk historieforskning findes der forbløffende få nyere, forskningsbaserede, monografiske behandlinger af landboreformerne *per se*. Så værket udfylder virkelig et tomrum. Det fremstår autoritativt som en sammenfatning af en lang og aktiv forskerkarrieres mangefacetterede resultater; på godt og (en smule) på ondt.

Fremstillingens genstand indkredses som „de reformer, der gennem et enkelt slægtled førte dansk landbrug og det danske landbosamfund ind i moderne tid inden for ejerforhold, organisation, arbejdsledelse, jordbehandling, sædskifte og sociale relationer på landet“ (s. 8). Det noget videre perspektiv, som „en transition eller overgang fra patrimonialisme til agrarkapitalisme“ (s. 45) udgør, betragtes altså snarest blot som kontekst eller ramme for denne egentlige genstand: „De danske landboreformer“ i bestemt form flertal.

Den Danske Ordbog definerer en reform som „ændring af en eksisterende, fortrinsvis samfundsmæssig, struktur eller ordning med henblik på at gøre denne struktur eller ordning bedre og mere tidssvarende“. Bag reformer er der altså både intention og agens. Som når det om uddelingen af præmier til bønderne på Bregentved konkluderes, at „Konkurrencesamfundet blev med andre ord indført“. Nogen gør noget med en hensigt. Dette er en mere væsentlig afgrænsning af bogens emne, end man måske umiddelbart skulle tro.

Dens velvalgte titel vækker straks læserens nysgerrighed. Hvorfor „frisættelse“ og ikke – som sædvanen dog ellers foreskriver – „frigørelse“? Det *kan* skyldes et ønske om at understrege den grundtolkning, der synes at gennemsyre analysen, nemlig at 1700-tallets stavnsbundne fæstebønder snarere end at „gøre sig fri“ blev „sat fri“. At initiativet til og gennemførelsen af de mangeartede reformer primært var visse fremsynede godsejeres fortjeneste. Birgit Løgstrup anerkender (med blandt andre Claus Bjørn) åbent bøndernes politiske aktivitet i forhold til eksempelvis udskiftningens udførelse og konflikter om hoveriets niveau, men hun skriver sig i praksis mestendels ind i den historiografiske tradition for at betragte bønderne som objekter snarere end subjekter.

Bogen er bygget kronologisk-analytisk op i fire dele, hvoraf den første behandler reformperiodens forudsætninger rækkende fra fællesskabstidens angivelige „stilstand“ til de europæiske forudsætninger for reformbevægelsen og dennes virke i den danske, offentlige opinion samt i enkeltstående, lokale driftsomlægninger som dem på Ascheberg, Bregentved, Hørsholm og Bernstorff. Anden del beskæftiger sig med reformlovgivningen i en periode præget af voldsomt skiftende politiske interesser og hensigter. Det understreges således, at „det langtfra var en enkelt reformlinje, der blev fulgt i et fast, adstadigt tempo“ (s. 135). Denne konstatering dementerer imidlertid på ingen måde undertitlens bestemte flertalsform, for „nye tiltag byggede på erfaringerne fra tidligere reformforsøg. Derved blev landboreformerne en sammenhængende dynamisk proces, selvom retningen for de enkelte reformtiltag langtfra var den samme perioden igennem“ (s. 135). Denne understregning af reformernes indre sammenhæng – og netop

ikke nødvendighed – gennem en betydelig grad af stiafhængighed må siges at være afhandlingens bærende pointe.

I bogens tredje del følges reformlovgivningens implementering i detaljer på tre udvalgte godser: Løvenborg ved Holbæk, Nørholm ved Varde og Sohngaardsholm ved Aalborg. Udvælgelsen er primært sket på grund af sammenfald af velbevarede arkiver og en ejerkreds, der tog aktivt del i den offentlige reformdebat. Samtidig kaster godsernes spredning dog lys over nogle af de grundlæggende forskelle i godsdriften, der var betinget af naturgeografiske forhold.

Endelig forsøger forfatteren i bogens fjerde og korteste del at forklare, hvorfor reformerne blev en succes. Svaret må nærmest siges at ligge i det pragmatiske opgør med det traditionelle landbosamfunds to afgørende bremses på økonomisk vækst, nemlig på den ene side landsbyfællesskabet og på den anden det endnu mere komplicerede fællesskab mellem fæster og herremænd. Opgøret fandt sted ad tre spor, hvis betydning varierede markant gennem perioden: 1) jordreformerne, 2) overgang til selveje, og 3) overgang til nye, mere regulerede fæsteformer. Og det tilføjes, at såvel selveje som arvefæste lagde grunden til økonomisk differentiering af bondestanden og social ulighed, hvorved husmændene blev reformernes tabere.

Resultatet af den skitserede kyndige og detaljemættede gennemgang er blevet ganske omfangsrigt. Mere end 600 sider er megen tekst, nok også *for* megen, og nogle detaljer, nuancer og eksempler burde have været udeladt. Men man fornemmer, at dette er den gennem et langt forskerliv opbyggede faglige hovedstol. Med adgangen til den bærer man som læser gerne over med tekstmængden. Og der er faktisk temaer, som bliver forbigået i tavshed, således f.eks. spørgsmålet om udskiftningen af ikke-landbrugsjord. Men uanset hvor integreret eksempelvis ferskvandsfiskeri og skovbrug var i tidlig moderne landbrugsproduktion, indgår de jo heller ikke med vægt i den landbohistoriske kanon.

Hvis det er korrekt tolket, at *Bondens frisættelse* først og fremmest forvalter en tradition, må denne ret entydigt siges at være den landbohistoriske tradition, der udsprang af universitetslektor Fridlev Skrubbeltrangs forskning og undervisning. Forfatteren hørte da også til den kreds af studerende og (senere) yngre historikere, der var nestorens fortrolige, og som gennem 1970'erne og '80'erne etablerede en endog særdeles stærk faglig position i og omkring Landbohistorisk Selskab.

Bogens præg af forskningssyntese og traditionsforvaltning har imidlertid enkelte uheldige følgevirkninger. Indledningskapitlets korte historiografiske udvalg af enkelte tidligere behandlinger af samme emne bruges ikke senere i fremstillingen. Dette er en bredt formidlende bog og ikke skrevet til den stadig snævrere kreds af landbo-faghi-

strikere, og tak for det! Men når nu både Dan Ch. Christensens teknologihistoriske og (landbohistoriens enfant terrible) Thorkild Kjær-gaards miljøhistoriske vinkel er nævnt, hvorfor så ikke indarbejde et svar på deres udfordringer i fremstillingen? Man finder i det hele taget overraskende få referencer til den rige, landbohistoriske litteratur (mindre end en for hver tredje side), og der er således ikke megen hjælp at hente for studerende og yngre faghistorikere, for hvem dette er en indføring i emnet. Ligeledes er centrale udenlandske værker ikke benyttet, hvor det kunne have givet god mening.

Man savner blandt andet Peter Henningsens *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark* fra 2006 og Asbjørn Romvig Thomsens inspirerende *Lykkens smedje? Social mobilitet og social stabilitet over fem generationer i tre sogne i Salling 1750-1850* fra 2011. Og fra udlandet ville inddragelse af f.eks. Jan de Vries' *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* fra 2008 have været et yderst relevant bidrag til analysen af fremvæksten af en ny økonomisk rationalitet som en væsentlig faktor bag reformbevægelsen. Men det er dybest set en konsistent følge af den klare definition af genstandsfeltet, som er omtalt ovenfor. At eksempelvis Adam Tybjerg Schackes *Gods, gårde og kulturlandskab. Besiddelsesforhold og godsstruktur i den sydlige del af Nørrejylland 1570-1788* ikke inddrages, er måske mindre overraskende, idet der jo (hånden på hjertet) altid har eksisteret et vist fagligt skel mellem den Skrubbeltrangske landbohistorie på den ene side og den mere historisk-geografiske (eller Viggo Hansen'ske, om man vil) på den anden.

I en så omfattende fremstilling af et særdeles komplekst historisk emne vil der selvsagt altid være passager, der kalder på modsigelse. At fællesskabstidens ofte rabiante spredning af gårdvise jordlodder alene udsprang af ønsket om „at hver bonde skulle have et stykke af den gode jord og af den dårlige“ (s. 21) er således næppe længere en udtømmende forklaring. Som den amerikanske økonom Carl Johan Dahlman allerede i 1980 argumenterede overbevisende for, så skyldtes disse såkaldte *open fields* snarere et kollektivt ønske om at forhindre beskæring af fæledgræsningen gennem individuel hegning. Og dette peger på en anden svaghed ved den landbohistoriske tradition, som *Bondens frisættelse* skriver sig ind i: agerdyrkningens hegemoni. For hvor den gamle (u)orden her beskrives som agerland med kortere græsningsperioder, så var landbrugslandskabet før reformperioden jo i virkeligheden snarest et pastoralt landskab med periodevis planteavl. En historiografisk skævhed i fokus, som skyldes dels den langt større kildeproduktion knyttet til agerbrug end til husdyrbrug, dels overvægten af østdanske frem for vestdanske undersøgelser (som Birgit Løgstrup dog selv har bidraget aktivt til at gøre op med).

En af de helt grundlæggende indsigter, som efter læsningen af dette værk for undertegnede står ulige klarere end før, er den dobbeltbevægelse, som både med hensyn til den politiske beslutningsproces og den praktiske gennemførelse karakteriserede landsbymarkernes udskiftning. Først udskiftedes på lodsejer- (dvs. gods-) niveau, og dernæst efter kortere eller længere tid på fæster- (dvs. bedrifts-) niveau. Bortset fra Peter Korsgaards undersøgelser af netop Løvenborg har distinktion mellem en første *partiel* og en endelig fuldstændig udskiftning mig bekendt ikke tidligere været formuleret så umisforståeligt og pædagogisk som her.

Bondens frisættelse repræsenterer et ualmindelig smukt stykke boghåndværk, og den indeholder mange velvalgte illustrationer. Når det gælder disses inddragelse via billedteksterne i den gennemgående fortælling, går det dog undertiden galt. Der forekommer enkelte faktuelle fejl, såsom at dyrene på Jens Juels billede fra Fredensborg (s. 536-37) er „rådyr“ (det er tydeligvis kronstyr), men oftere forekommer tolkningen af billederne og deres anvendelse tvivlsom. Johan Jacob Bruuns prospekt af Slagelse som illustration af markhoveriet (s. 406-7) synes således en anelse malplaceret, da de viste marker jo netop ikke er hovedgårds- men købstadsmarker. Og oplysningen i billedteksten (s. 372) til et udsnit af Jonas Haas' kobberstik af selvsamme Bruuns prospekt af Ringsted om, at „bøndernes fjælle vogne var ikke store“, forekommer også ejendommelig, eftersom vognen på billedet faktisk er ganske stor.

Oplysningen i billedteksten (s. 283) om, at Dronninggårds landskaber „ikke var tomme, men summede af produktivitet“ siger vel dybest set mere om Erik Pauelsens malerkunst og den ikonografiske tradition end om landskabet. For som kunsthistorikeren Jørn Guldberg har påvist, findes der sige og skriver ingen mennesketomme danske landskabsmalerier fra denne periode. Billedteksten til Gainsboroughs berømte præromantiske maleri af „Mr. and Mrs. Andrews“ (s. 41) tilslutter sig helt den traditionelle tolkning, nemlig at der er tale om „et tidligt billede af kontakt med naturen“. Men som den britiske kunsthistoriker Peter Berger skarpt kommenterer, så er det jo vel at mærke ikke tilfældig natur, men netop ægteparrets eget gods, som så smukt danner dobbeltportrættets scene. Man kunne altså med bedre ret hævde, at vi har at gøre med et portræt af den private ejendomsret.

Jeg er ganske enkelt oprigtigt i tvivl om, hvordan man på kortet s. 18 ser Bregentveds „gamle trevangsbrug“: De eksisterende markfelter, ja, men „trevangsbruget“? Endelig – af bar mangel på selvjustits – en af nærværende anmelders kæpheste (s. 119-120): Jens Juels store maleri af Eigaard ved Ordrup, som siden en udstilling i 1820'erne har båret titlen „En sjællandsk bondegård under et optrækkende uvejr“. Betrag-

ter man vindretningen på billedet nærmere, må man i så fald slutte, at skyer og uvejr på kunstnerens tid drev *mod* vinden. Uvejret er tydeligvis for længst overstået: „Here comes the sun“ – en kommentar til reformperiodens lysende fremtid?

Birgit Løgstrup har med *Bondens frisættelse* skrevet en væsentlig syntese om det uoverskuelige konglomerat af reformer, modstridende og sammenfaldende interesser, viljer og handlinger, som omkring 1800 ændrede det danske landbosamfund og dermed hele det danske samfund i dets grundvold. Det skal hun have tak for! At det er sket ud fra det ståsted, som i en menneskealder har været hendes og den landbohistoriske traditions, kan og skal hun ikke bebrejdes.

Bo Fritzboøger

| JENS RASMUSSEN: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2016, 332 s., 275 kr.

Denne anmeldelse skal præsentere og diskutere Jens Rasmussens bog fra 2016 *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*, og som anmelder vil jeg tage udgangspunkt i min egen bog, *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*, som udkom i 1995. Hvis man sammenligner titlerne på de to bøger, får man let tanken, at de er ret ens. Begge lægger vægt på vækkelser i første halvdel af 1800-tallet, på en luthersk/protestantisk kultur og på lægmænds eller folkets rolle i vækkelsen og ikke eliten og staten. Og der er mange ligheder mellem de to bøger, hvilket dog ikke fremgår af Rasmussens bog.

Her vil jeg ikke trække lighederne frem, men i stedet diskutere de dele i Rasmussens bog, som adskiller sig fra min bog. Rasmussen skriver, at han i modsætning til mig vil analysere de andagtsbøger, som blev anvendt i lægmandsvækkelsen. Denne analyse af 17 andagtsbøger er da også en af styrkerne i bogen. Det handler om bøger som Brochmands *Huus-Postill*, Hvalsøes *De Bedendes aandelige Kiæde*, Arndts *Sex bøger Om Den Sande Christendom*, Scriveres *Siæle-Skat*, Müllers *Evangeliske Hierte-Speyl*, Collins *Voldsomme Indtrængelse i Guds Riige*, Fresenius' *Skrifte- og Communion-Bog*, Bugges *Betragtninger over de aarlige Søn- og Helligdages Evangelier* og Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed*. Det er bøger fra både ortodoksiens og pietismens tid, men Rasmussen lægger i sin analyse ikke stor vægt på disse teologiske forskelle, men ønsker i stedet at finde og understrege vigtigheden af det fælles lutherske i disse bøger. Kort sagt handler det om skriften som Guds ord, om retfærdiggørelse ved tro, om syndserkendelse og omvendelse, om dåb og nadver